

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-74-83

Михайло НЕСТЕРЕНКО

*аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com*

ГРУШЕВСЬКИЙ-ПОЛІТИК В УКРАЇНСЬКОМУ МЕМОРІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. *Мета дослідження* полягає в з'ясуванні особливостей осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українському меморіальному дискурсі. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів, та загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми конструювання образу Грушевського-політика в українській меморіальній публіцистиці. **У підсумку** відзначено, що у меморіальній грушевськіані домінуючим дискурсивним трендом стало повернення й переосмислення таких метафор стосовно спадщини Грушевського-політика як «будитель», «Всеукраїнець» і «батько». З огляду на трагічні обставини смерті вченого – зацькованого одвічним ворогом українців бранця – ці характеристики набули загального поширення в публіцистиці національно-демократичного табору. Його представники воліли виопуклювати успішність національного служіння вченого у довоєнні часи й всіляко пом'якшувати прорахунки, здійснені за доби Центральної Ради та на еміграції. Відтак ними було поширено тезу про послідовний патріотизм і принципове народолюбство Грушевського-політика, які спонукали його перейнятися соціалістичною риторикою мас у революційні часи та децю пізніше шукати порозуміння з більшовиками. Поряд із цим, політичні помилки діяча пом'якшувалися змалюванням ефективності його культурно-просвітницької й науково-організаційної праці за будь-яких некорисних для національної культури обставин.

В той же час, опоненти М. Грушевського з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків. З огляду на трагізм смерті вченого, вони відмовилися від закидів про зраду ним національних інтересів, але надалі узасаднювали тезу про «доброго історика – поганого політика», який помилково отримав до рук державне кермо. З різним ступенем емоційності говорячи про прорахунки Грушевського-політика, його опоненти не завдавали собі праці контекстуальніше подивитися на проблему і врахувати як настрої мас, так і неготовність тогочасних лідерів до несподіваної незалежності. Відтак автор «Історії України-Руси» був визначений ними головним винуватцем за поразку Визвольних змагань. Втім, як симпатизи політичної акції голови Центральної Ради, так і її опоненти чи профанатори були одностайними в тому, що в особі М. Грушевського український народ втратив одного зі своїх найвизначніших синів.

Ключові слова: *М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, меморіальна публіцистика, українська історіографія, реценція.*

Mykhailo NESTERENKO

*Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com*

HRUSHEVSKY-POLITICAN IN UKRAINIAN MEMORIAL DISCOURSE

Abstract. *The aim of the article* is to study of M. Hrushevsky's communication with students of Lviv University. **The research methodology** involves the use of principles, general scientific and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty of the article** lies in the attempt to comprehensively reconstruct M. Hrushevsky's communicative strategies in relation to representatives of the student community of Lviv University. **In conclusion**, the innovative nature of the activities of Hrushevsky as a teacher at the Lviv University forum is emphasized. The scientist rejected patriarchal practices of elevating the professorship over the student community and their nurturing of democratic traditions of communication with youth. The basis of such a strategy was the idea of the University as a

harmonious community of authoritative teachers and adepts thirsting for new knowledge, formulated during the Enlightenment. Thanks to this communicative model, M. Hrushevsky established a productive equal dialogue with his students. This made possible the emergence of the first school of Ukrainian socio-humanitarian studies, whose representatives influenced the leading directions of Ukrainian studies throughout the twentieth century. An important effect was also the unification of students divided into party groups by the idea of founding a Ukrainian university. This cultural demand became a long-term reference point in the fight against Polish discrimination in Eastern Galicia. M. Hrushevsky's ideological leadership in these projects turned him into an authoritative figure for Ukrainian youth. However, because of this, Polish students, imitating the anti-Ukrainian rhetoric of their senior colleagues, treated the professor with a distinct distance, and sometimes openly hostile. But in general, it was M. Hrushevsky's students who determined the nature of the course of the difficult Polish-Ukrainian dialogue during the First World War and during the following twenty years. The study of the influence of the ideas of the author of the «History of Ukraine-Rus» on the peculiarities of its course is an important subject of the intellectual history of Central and Eastern Europe.

Keywords: M. Hrushevsky, Lviv University, student community, cooperation, conflicts, reception.

Постановка проблеми. 24 листопада 1934 р. на Кавказі в Кисловодську, після низки невдалих хірургічних утручань на 69-му році життя помер М. Грушевський. Таким чином, розпочався цілком новий, позбавлений можливості зворотного зв'язку, етап історіографічної рефлексії довкола феноменальності його національного служіння, яке постало перед сучасниками Великого Українця як темпорально обмежена й завершена цілість текстів і вчинків. Процес осмислення культурної і громадської спадщини М. Грушевського, як відзначають сучасні дослідники, мав низку послідовних етапів меморіалізації – від спроб перших рефлексій у некрологах та під час проведення численних жалобних заходів, до перших спроб започаткування системних мультидисциплінарних студій протягом 1935–1939 рр. [1–3]. Об'єктивно цей процес пригальмував початок Другої світової війни, що приніс радянізацію західноукраїнських земель і занурив українську інтелігенцію в жорсткі умови боротьби за виживання. Згаданий історіографічний процес відродився у повоєнному світі за зовсім інших суспільно-політичних і цивілізаційно-культурних обставин. Тож нижче ми зосередимося на особливостях осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичного служіння на першому зі згаданих етапів – некрологічному, коли сучасники, в першу чергу українські, перебували під безпосереднім впливом від трагічних новин із Кисловодська.

Аналіз останніх досліджень. Проблема сприйняття і осмислення сучасниками М. Грушевського його різнопланового національного служіння є доволі популярною у сучасній українській історіографії. Найбільш ґрунтовно протягом останніх десятиліть її опрацьовує Віталій Тельвак. У низці монографій [4–5] та статей [6–22] дрогобицький історіограф сфокусувався на дискусіях, що їх породила інтелектуальна спадщина Великого Українця. Чимало на тему обговорення суспільно-політичної діяльності автора «Історії України-Руси» на наддніпрянських теренах писала Світлана Панькова [23]. Найбільш же актуальне звернення до прижиттєвих дискусій довкола історіографічного доробку М. Грушевського належить Наталі Романцовій [24]. Втім згадані й деякі інші дослідники не переслідували мети спеціального всебічного аналізу рецепції суспільно-політичного служіння М. Грушевського. Це й визначило актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українському меморіальному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Передчасна смерть М. Грушевського застала зненацька не тільки радянських функціонерів, але й представників української громадськості у вільному світі, які отримували обмежену й запізнену інформацію з іншого боку «залізної завіси» [25, с. 515–519; 26, с. 512–516]. На підрадянських теренах на трагічну звістку з Кисловодська стандартизованими некрологами відгукнулася центральна і республіканська преса. Ніби передбачаючи пізніші закиди щодо багаторічного шельмування вченого, на її шпальтах цілком зникли таврувальні характеристики національного служіння померлого. На їхнє місце прийшли цілком витримані епітети стосовно масштабності наукової спадщини М. Грушевського і його суспільно-політичної еволюції як типового «буржуазного» інтелектуала. Приміром, московська «Правда» твердила, що до жовтневого перевороту історик сповідував ліберальні погляди [27]. Після цього він примкнув до партії

українських соціалістів-революціонерів. Відверто спотворюючи хронологію подій, у газеті йшлося, що вчений «став головою Центральної Ради, яка прийшла до влади за допомогою німецьких багнетів». Подальшу біографію автора «Історії України-Руси» «Правда» змальовує у «зміновіхівському» дискурсі, вказуючи на поразку Грушевського-політика і «безумовне визнання» ним радянської влади. Останнє десятиліття академіка подане на сторінках некрологу як активна наукова праця за сприятливих обставин, забезпечених «новими умовами соціалістичного будівництва».

Широкою луною інформація про смерть Великого Українця прокотилася шпальтами західноукраїнських і еміграційних пресодруків. В численних некрологах постать Грушевського-політика була практично повністю деідеологізована, а на перший план виставлялися жертвність історика для свого народу, масштабність його національного служіння й подібність долі вченого з іншими його попередниками з національного табору, які зазнали переслідувань царату за дієву любов до України. Саме з цих позицій висвітлювалася й різнопланова суспільно-політична праця померлого. Натомість менш вигідні її сюжети (насамперед, еміграційна публіцистика) затушовувалися чи взагалі замовчувалися. При цьому в галицькому випадку акцентувалися регіональні особливості громадського служіння померлого.

Промовистим прикладом згаданої дискурсивної тенденції є редакційний некролог у львівському «Ділі». В ньому було підкреслено, що звістку з Кисловодська «з великим смутком прийме кожний українець, без огляду на те, як хто дивиться й оцінює політичну діяльність незабутнього вченого й патріота» [28, с. 1]. Змальовуючи львівське двадцятиліття М. Грушевського, підносилися його соборницькі зусилля, чималий внесок у модернізацію всіх сфер життя громади краю, вагомість культурних ініціатив. При цьому конфлікти з львівськими провідниками пояснювалися «окремими специфічно галицькими умовами тодішнього політичного життя». Після 1905 р. М. Грушевський розгортає на Наддніпрянщині подібну за спрямованістю й масштабністю роботу, стаючи «мостом» між порізненими кордонами синами одного народу. Це, слушно наголошує редакція львівського пресодруку, перетворило історика в очак ворогів українства на «символ самостійництва й тим самим найбільше зненавиджену особу». Роки революції у некролозі охарактеризовано обітчно: голова Центральної Ради в той час «працює як знає, над підвалинами української державності». В еміграційному п'ятилітті було згадано лише культурно-наукові здобутки померлого і цілком замовчано прорадянську публіцистику. З огляду на це, непоінформованому читачеві було складно зрозуміти причини повернення історика на окуповану більшовиками Наддніпрянщину. Радянське десятиліття «Діло» подало як звитязну культурну працю в щоразу складніших ідейно та матеріально умовах. Смерть М. Грушевського, підсумовувалося в «Ділі», була закономірним фіналом життя вченого-нонконформіста в комуністичній державі, позаяк «його замучили за старі гріхи, за прогріхи проти Росії і большевизму».

Подібні інтерпретації ключових подій суспільно-політичного життєпису М. Грушевського бачимо на шпальтах й іншої західноукраїнської преси. Так, Дмитро Левицький у своїй доповіді актуалізував гасло «Померла людина – не померла ідея!», маючи на увазі М. Грушевського як речника української соборності й культурно-політичної суб'єктності. Особливістю аналізованої доповіді було те, що вперше у меморіальній грушевськіані озвучено конструкцію про «першого президента УНР», що відтак масово поширилася шпальтами преси у вільному світі й отримала продовження у повоєнний час. Деталізуючи галицькому читачеві огром передреволюційного національного служіння М. Грушевського, Д. Левицький наголосив на ефективності його культурно-освідолюючої праці, що полягала в перетворенні етнографічної маси «на свідому новітню націю». Іншим визначним здобутком автора «Історії України-Руси» він виправдано назвав успішну соборницьку працю, яка одночасно відбувалася і на рівні культурних еліт (творення партій, культурних інституцій, започаткування спільних освітянських і видавничих проєктів), і серед загалу (головно через популярні видання для народу).

Зосередившись на осмисленні спадщини Грушевського-політика в часи революції, Д. Левицький відзначив, що наразі недостатньою є часова ретроспектива, з якої можна коректно з'ясувати додатні й від'ємні риси такої першопланової для українців постаті [29, с. 5]. Про роки Визвольних змагань Д. Левицький говорить як про час політичного злету

М. Грушевського і водночас як найбільш дискусійний період його життя. Доповідач відверто каже, що й по стількох роках українська громада є поділеною в своїх оцінках вчинків голови парламенту. Втім, справедливо вказує автор некрологу, беззаперечною його заслугою стало опанування силою впливу свого авторитету революційної анархії і спрямування свободолюбивого потягу народних мас в одне державне річище [29, с. 6].

Оминаючи сюжет громадської праці померлого протягом еміграційного п'ятиліття, Д. Левицький третім великим моментом у біографії Грушевського-політика називає його повернення до Києва. Згадуючи триваюче в українській публіцистиці обговорення цього рішення, автор некрологу, покликаючись на власну співпрацю з істориком на початку 1920-х рр., солідаризується із симпатиками М. Грушевського в оцінці його рееміграції. Він наголошує, що визначний учений залишився вірним ідеалам своєї молодості, вирішивши «ділити з народом його долю і долю, дні слави і пониження». Атестувавши померлого «керманічем Нації», Д. Левицький у підсумку вказав на непроминальність для українців такої втрати. Щойно згадані оцінки суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на сторінках «Діла» в цілому повторювалися співробітниками інших галицьких видань. На їхніх сторінках зазвичай популяризувалися метафори «Великого Всеукраїнця» й «батька Грушевського».

Разом із тим, у низці дописів на сторінках галицьких видань бачимо й критичніші оцінки при огляді революційного й емігрантського періодів життя М. Грушевського, що корелювалися зі світоглядними настановами авторів. Приміром, Петро Ісаїв на сторінках часопису «Дзвони» окреслив ставлення до громадського служіння померлого з боку представників консервативної частини галицьких інтелектуалів. Серед іншого, він відзначив, що в часи Центральної Ради її голова «переходить до скрайно соціал-революційного напрямку, зірвавши зі своїми попередніми однодумцями». Таку еволюцію політика автор пояснює його народницькими симпатіями молодих років і сильними впливами російської соціал-демократичної думки. Цими обставинами для П. Ісаїва зумовлені й політичні помилки визначного історика в подальші роки, як і його рееміграція [30].

Щойно наведені закиди низка публіцистів намагалися спростувати в некрологах на шпальтах інших пресодруків. Приміром, Василь Сімович обрав цілком слушну модель пояснення помилок у громадській праці М. Грушевського фактом об'єктивно невисокого рівня національної самосвідомості тогочасного українського загалу. В некролозі він виправдано звернув увагу на ту обставину, що учений хоча й був визначним інтелектуалом, але лише дитиною свого часу [31, с. 36]. Тому, твердить В. Сімович, несправедливо винятково на нього покладати провину за поразку Визвольних змагань, до викликів яких не був готовий цілий загал.

Згадану вище дискурсивну логіку вивіщення культурно-наукової праці М. Грушевського й намагання контекстуально пояснити прорахунки у революційні часи ми бачимо і в перших спробах видання популярних життєписів історика. Тут прикладом може бути брошура львівського видавництва «Батьківщина» «Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть», що з'явилася наприкінці 1934 р. В ній чимало було сказано про визначний внесок ученого в культурно-національне освідомлення земляків і його успішну соборницьку працю. Стосовно найбільш дискусійного революційного періоду в книзі наголошувалося, що голова Центральної Ради, подібно до інших його колег, не зміг стати вище свідомості загалу й зрозуміти пріоритетність утвердження державної незалежності й розбудови відповідних інституцій, передусім, війська. З огляду на це, підсумовується у брошурі, «його ім'я тісно в'яжеється з усіма успіхами і помилками, які зробили українці на порозі своєї нової державності над Дніпром» [32, с. 113].

Натомість у дні скорботи поділеного збручанським кордоном українства, не втрималися від подальшого поширення інвектив його москвофільські опоненти. Прикладом може бути невеликий некролог на шпальтах львівського тижневика «Земля і Воля», що був органом москвофільської «Рускої Селянської Організації». В цьому редакційному дописі М. Грушевського було звично для представників цієї ідейної течії атестовано «звістним українським сепаратистом», якого «задовго перед війною виписала Австрія», давши за завдання розбудовувати «австро-мазепинський рух у Галичині» й виховувати на своїх працях «мазепинську молодіж» [33, с. 41].

В подібному до західноукраїнської національно-демократичної періодики тоні про трагічні новини з Кисловодська писала й еміграційна періодика, а також українські співробітники європейських пресодруків. Так, на шпальтах празького часопису «Український тиждень» померлого атестували «будителем українського народу», який дав «правильний напрям українській політичній думці». В дописі акцентувалося визначне значення М. Грушевського в розвитку української політики, починаючи від останніх років XIX ст. Також часопис підніс його визначні впливи на галицьку і наддніпрянську молодь, яка за його порадами й здійснювала революційний чин. Подібно до львівської періодики, празький тижневик закликає не спішитися з однозначними оцінками політичної спадщини померлого. Разом із тим, часопис акцентував беззаперечне лідерство голови Центральної Ради у тогочасному революційному підйомі. З огляду на це, підсумовується у некролозі, втрата діяча такого формату є невідшкодованою для української нації.

Інший празький пресодрук «*Casopis Narodního Musea*» відгукнувся на смерть М. Грушевського некрологом його давнього співробітника і політичного опонента в революційні часи Дмитра Дорошенка. З огляду на чеськомовну аудиторію, авторитетний публіцист консервативного табору цілком облишив ідеологічні суперечки попереднього періоду і відтворив образ визначного національного діяча, якому українці зобов'язані модернізацією всіх сторін їхнього культурно-інтелектуального життя. Вповні нейтрально Д. Дорошенко висвітлив і суто політичну діяльність померлого. Вказавши на першопланову роль ученого в революційні роки, публіцист безоціночно згадав про його полівіння, невдалі намагання домовитися з більшовиками про спільну участь у керівництві українською республікою й рееміграцію. Зі значним визнанням автор написав про останній період злету Грушевського-історіографа й організатора наукового життя. У підсумку, натякаючи на власні ідейні розходження з М. Грушевським, Д. Дорошенко відзначив: «Його значення як вченого, як політичного діяча та народного будителя не заперечують навіть ті, котрі з його політичною діяльністю не згодні» [34, с. 63].

Подібною до щойно згаданої логіки був позначений допис близького товариша М. Грушевського ще зі студентських часів О. Лотоцького на сторінках варшавського часопису «*Czas*» [35]. Як і Д. Дорошенко, він сфокусувався на розкритті польському читачеві огрому культурно-наукової праці М. Грушевського, наголошуючи, що за своєю натурою він був насамперед вченим. Однак, вказує публіцист, жвавий громадський темперамент історика не лише додавав його науково-організаційній праці життєвих вимірів, але й втягував його на ширші шляхи громадської діяльності. Ілюструючи цю тезу, О. Лотоцький інформує читача польської газети про організаційну, педагогічну, видавничу, лекційну, популяризаторську й ін. діяльність історика по обидва боки Збруча. Все це, висновує автор некрологу, принесло йому заслужений авторитет серед сучасників й тому втрата діяча такого масштабу є непоправною.

На трагічну звістку з Кисловодська некрологом Василя Біднова відгукнувся й варшавсько-краківський місячник «*Przegląd współczesny*». Подібно до О. Лотоцького вчений знайомив польського читача лише зі здобутками Грушевського-інтелектуала й суспільно-політичного активіста. У другому випадку він змалював фундаментальність його національно-освідомлюючої праці й успішні соборницькі ініціативи. Поряд із цим, В. Біднов поінформував про період найбільшого злету Грушевського-політика в роки української революції. Відтак у польського читача не залишалось сумнівів у зробленому висновку, що «в його особі втрачає Україна найбільшого свого історика і найвизначнішого суспільно-політичного діяча» [36, с. 235].

Відгукнулися на передчасну смерть М. Грушевського й представники французької еміграції. На сторінках їхнього органу часопису «Українське слово» розлогий некролог написав Євген Онацький. Всебічно аналізуючи національне служіння М. Грушевського, він наголосив, що з його іменем пов'язаний не лише найцікавіший і найважливіший період державного відродження українців, але й величезна комплексна підготовча праця над пробудженням національної свідомості широких народних мас з обох боків збручанського кордону. Не уникнув Є. Онацький у некролозі й обговорення проблеми політичного полівіння голови Центральної Ради в революційні роки та на еміграції. В цьому плані, подібно до деяких своїх галицьких колег, він вказав на вірність заслуженого діяча народницьким ідеалам

молодості, які змушували його завжди і невідступно бути зі своїм народом. Співчутливо поставившись до таких настанов автора «Історії України-Руси», В. Сімович загалом схвально оцінив його рееміграцію. Критикам такого рішення М. Грушевського він порадив збагнути його феноменальні наукові й організаційні здобутки в підрадянському Києві, що протягом десятиліття ускладнювали більшовикам справу ідеологічної індоктринації українців. У підсумку В. Сімович підніс потребу солідарного усвідомлення поділеними на різні партії співвітчизниками масштабності національної втрати [37].

Паризький петлюрівський «Тризуб» у скорботні дні вийшов з некрологом авторства Олександра Шульгина під промовистою назвою «Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України». В цьому тексті давній співробітник голови Центральної Ради першочергово окреслив свідомісний контекст його діяльності в революційні роки. В цьому плані автор виправдано твердить про тогочасну неготовність не те що загалу, але й лідерів до сприйняття ідеї незалежності, позаяк громада надалі жила автономістськими максимами й романтичними уявленнями про українсько-російське «братерство». Ця обставина, на думку О. Шульгина, спричинила подальші фатальні проблеми українського державотворення.

Далі автор некрологу сфокусувався на ключовому, на його переконанні, сюжеті політичної біографії визначного історика – зближенні з більшовиками на початку 1920-х рр. і подальшій рееміграції. В поясненні цього вчинку, що його публіцист промовисто називає «Каносою», він одразу відкидає поширені в консервативно-націоналістичній пресі меркантильні чи «зміновіхівські» мотиви. Спираючись на тривале спілкування з автором «Історії України-Руси», він висуває тезу про сподівання історика на переродження більшовизму й відповідно потребу в цей відповідальний час бути зі своїм народом. Натомість, твердить О. Шульгин, шовіністичні реалії радянської держави виявилися разюче невідповідними витвореному в уяві історика-народника романтичному образу. Це й стало правдивою трагедією не лише для М. Грушевського й інших українських патріотів, які піддалися такій омані, але й для цілого українського народу [38, с. 54]. В подібному інтерпретативному ключі О. Шульгин реконструював суспільно-політичне служіння М. Грушевського і для британського читача на сторінках «The Slavonic (and East European) Review» [39].

Доволі виважено про суспільно-політичну діяльність М. Грушевського писали і його завзяті опоненти – колишні однопартійці по УПСР, що опинилися на вигнанні у французькій столиці. Приміром, Іларіон Косенко облишив давні партійні розходження й відзначив, що визначний учений зробив чималий внесок у політичне життя України. Узasadнюючи цю тезу, публіцист звертає увагу на ту промовисту обставину, що перед М. Грушевським український рух не мав визначених цілей і саме він їх артикулював і спопуляризував серед загалу. Не уникнув І. Косенко і політичних прорахунків колишнього однопартійця. Втім, на його цікаву думку, низка допущених головою Центральної Ради помилок були не стільки шкідливими для України, скільки для нього самого. Висловлюючи в підсумку власне розуміння проблеми важливості національного служіння М. Грушевського, що тоді гаряче дебатовалося в патріотичних колах, публіцист вказав на ту очевидну обставину, що саме з його ім'ям всі вороги українства ототожнювали здобутки нашого руху, зробивши з нього просто легендарну постать [40].

На шпальтах авторитетного паризького пресодруку «Le Monde Slave» з масштабністю національного служіння автора «Історії України-Руси» французьку аудиторію познайомив авторитетний історик і літературознавець І. Борщак. Вже на початку своєї спроби життєпису визначного вченого він вказав, що той був водночас і науковцем, і громадським діячем. Та якщо його науковий доробок вже отримав збалансовані оцінки, то політична діяльність історика надалі викликає палкі дискусії не лише серед чужинців, але й українців. Тому при висвітленні спадщини Грушевського-політика публіцист обіцяє «дотримуватись встановлених фактів, відкидаючи усі легенди, якими вона поросла» [41, с. 236].

Подібно до більшості авторів некрологів, І. Борщак вважає початком інтенсивної суспільно-політичної діяльності М. Грушевського його переїзд до столиці галицького краю. Попри суто академічну причину переїзду, слушно вказує автор, молодий професор не міг уникнути політики, позаяк «у нього була надзвичайна схильність до дії». Саме у Львові, твердить публіцист, М. Грушевський продемонстрував свою виняткову енергійність та організаторський хист. Відтак першочергово професор зосередився на різноплановій національно-

освідомлюючій праці на Наддніпрянщині, а після 1905 р. і на Наддніпрянщині. Головним ефектом його передвоєнної діяльності стало стрімке зближення поділених кордонами українців, що принесло вченому славу «справжнього короля українізму».

Діяльність М. Грушевського в роки революції І. Борщак висвітлював з чималою симпатією. Він підмітив, що падіння імперії історик застав на засланні й заочно був обраний керманічем Центральної Ради, що свідчило про його беззаперечне лідерство в українському русі аж до приходу більшовиків. Події Гетьманщини і Директорії автор реконструював у цілком безоцінному ключі, констатуєчи полівіння Грушевського-політика під впливом народницьких ідеалів молодості й демагогії більшовиків. І в той час, твердить публіцист, колишній голова Центральної Ради залишався прихильником українсько-російського порозуміння коштом нашої державної незалежності. Ця тенденція поглибилася в роки еміграційних поневірянь, засвідчивши, за словами І. Борщака, «повний крах» діяльності Грушевського-політика. Називаючи рееміграцію вченого «поверненням до Каносси», автор некрологу з чималим співчуттям і симпатією пише про національно-культурну непоступливість київського академіка, а також підносить масштабність його дослідницької й організаційної праці протягом другої половини 1920-х рр. Тим більше дошкульною для національної культури, підсумовує він, стала передчасна смерть історика на засланні, що символізувало дійсне ставлення більшовиків до українства.

Висновки. У підсумку відзначимо, що у меморіальній грушевськіані домінуючим дискурсивним трендом стало повернення й переосмислення таких метафор стосовно спадщини Грушевського-політика, як «будитель», «Всеукраїнець» і «батько». З огляду на трагічні обставини смерті вченого – зацькованого одвічним ворогом українців бранця – ці характеристики набули загального поширення в публіцистиці національно-демократичного табору. Його представники воліли виопуклювати успішність національного служіння вченого у довоєнні часи й всіляко пом'якшувати прорахунки, здійснені за доби Центральної Ради та на еміграції. Відтак ними було поширено тезу про послідовний патріотизм і принципове народолюбство Грушевського-політика, які спонукали його перейнятися соціалістичною риторикою мас у революційні часи та дещо пізніше шукати порозуміння з більшовиками. Поряд із цим, політичні помилки діяча пом'якшувалися змалюванням ефективності його культурно-просвітницької й науково-організаційної праці за будь-яких некорисних для національної культури обставин.

В той же час опоненти М. Грушевського з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків. З огляду на трагізм смерті вченого, вони відмовилися від закидів про зраду ним національних інтересів, але надалі узасаднювали тезу про «доброго історика – поганого політика», який помилково отримав до рук державне кермо. З різним ступенем емоційності, говорячи про прорахунки Грушевського-політика, його опоненти не завдавали собі праці контекстуальніше подивитися на проблему і врахувати як настрої мас, так і неготовність тогочасних лідерів до несподіваної незалежності. Відтак автор «Історії України-Руси» був визначений ними головним винуватцем за поразку Визвольних змагань. Втім як симпатики політичної акції голови Центральної Ради, так і її опоненти чи профанатори були одностайними в тому, що в особі М. Грушевського український народ втратив одного зі своїх найвизначніших синів.

Список літератури

1. Тельвак В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934–1935 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIV–XV. 2011. С. 286–294.
2. Тельвак В. Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIII. 2009. С. 176–183.
3. Тельвак В. Некролог на Михайла Грушевського на сторінках німецької газети. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. 2009. Т. 9. С. 169–174.
4. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
5. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
6. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця

- XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. 2017. Т. ССLXX. С. 82–102.
7. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
  8. Тельвак В. Грушевськiана на сторiнках «Українського iсторичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
  9. Тельвак В. Грушевськiана Руслана Пирого. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
  10. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
  11. Тельвак В. Монографічна грушевськiана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
  12. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160–197.
  13. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
  14. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
  15. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
  16. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
  17. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
  18. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
  19. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Випуск 28. С. 347–371.
  20. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2018. Вип. 42. С. 118–142.
  21. Тельвак В. «Ересіарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131–154.
  22. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. Вип. 2. С. 4–50.
  23. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 305 с.
  24. Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
  25. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Вид-во ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
  26. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
  27. М. С. Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 55–56.
  28. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 1–3.
  29. Левицький Д. Померла людина – не померла ідея!.. Пам'яті Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 4–6.
  30. Ісаїв П. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 8–11.
  31. Сімович В. Велика індивідуальність. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 36.
  32. Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 109–115.
  33. Акад. М. С. Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 41.
  34. Дорошенко Д. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 62–65.
  35. Лотоцький О. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 74–77.

36. Біднов В. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 227–235.
37. Онацький Е. Пам'яті Великого Українця. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 43–51.
38. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 52–54.
39. Шульгин О. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 288–292.
40. Косенко І. М. Грушевський. Великий історик України та перший президент Української Народної Республіки (1866–1934) *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 273–276.
41. Борщак І. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 236–250.

References

1. Telvak, V. (2011). Mykhailo Hrushevsky in the memorial practices of the Western Ukrainian community in 1934–1935. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Regional History Collection]*, XIV–XV, 286–294 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2009). Honoring the memory of Mykhailo Hrushevsky on the pages of Polish publications (1934–1939). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Regional History Collection]*, XIII, 176–183 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2009). Obituary for Mykhailo Hrushevsky on the pages of a German newspaper. *Pamiatky: arkhieohrafichnyi shchorichnyk [Monuments: Archaeological Yearbook]*, 9, 169–174 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th - 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskyi and Oleksandr Barvinskyi against the background of the Ukrainian movement of the late 19th – first third of the 20th century. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi seksii [Notes of the National School of History. Proceedings of the Historical and Philosophical Section]*, CCLXX, 82–102 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorychni chytannia [Gurzhiv's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky in his students' assessments (first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 23, 160–197 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskyi's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s-80s). *Studii z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2015). A good historian, but a bad politician»: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskyi in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].

19. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and the magazine «Dilo»: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
20. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). Mykhailo Hrushevskiy in the historiographic heritage of Myron Korduba. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriya» [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 42, 118–142 [in Ukrainian].
21. Telvak, V. (2010). «Heresiarch of the Ukrainian Movement» (reception of M. Hrushevsky's creative heritage in the Russian right-wing monarchist environment of the first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 20, 131–154 [in Ukrainian].
22. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
23. Pankova, S. (2018). Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century: thesis candidate history Sciences. Kyiv [in Ukrainian].
24. Romantsova, N. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
25. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
26. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
27. (2016). M. S. Hrushevsky. M. S. Hrushevskiy as a public figure. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 55–56 [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
28. (2016). Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 1–3 [in Ukrainian].
29. Levitsky, D. (2016). The man died – the idea did not die!... In memory of Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 4–6 [in Ukrainian].
30. Isayev, P. (2016). Mykhailo Hrushevsky (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 8–11 [in Ukrainian].
31. Simovich, V. (2016). Great individuality. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 36 [in Ukrainian].
32. (2016). Mykhailo Hrushevsky. His life and martyrdom. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 109–115 [in Ukrainian].
33. (2016). Academician M.S. Hrushevsky (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 41 [in Ukrainian].
34. Doroshenko, D. (2016). Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 62–65 [in Ukrainian].
35. Lototsky, O. (2016). Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 74–77 [in Ukrainian].
36. Bidnov, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 227–235 [in Ukrainian].
37. Onatsky, E. (2016). In Memory of the Great Ukrainian. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 43–51 [in Ukrainian].
38. Shulgin, O. (2016). The Tragedy of Mykhailo Hrushevsky and the Tragedy of Ukraine. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 52–54 [in Ukrainian].
39. Shulgin, O. (2016). Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 288–292 [in Ukrainian].
40. Kosenko, I. (2016). M. Hrushevsky. The Great Historian of Ukraine and the First President of the Ukrainian People's Republic (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 273–276 [in Ukrainian].
41. Borschak, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 236–250 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 13.07.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025